

Isotopie – pojem interpretační sémantiky

- Interpretační sémantika (topický přístup)

vs.

- naratologické přístupy k textu

Narativita

- Soubor formálních a/nebo tematických znaků, jímž se vyznačují vyprávění, resp. narativní texty a jímž se liší od jiných, nenarativních druhů/žánrů (...) (Nünning: *Lexikon...*).
- rozdíl oproti popisům, úvahám ap. tkví v časově organizované dějové sekvenci;
- v této sekvenci dochází prostřednictvím *události* ke změně situace (*zápletka* – plot).

Naratologický přístup k interpretaci textu

- Nachází v textu kategorie jako:
 - čas
 - prostor
 - vypravěč
 - postavy
- Zástupci tohoto přístupu:
 - Umberto Eco
 - Lubomír Doležel
 - Bohumil Fořt ad.

Naratívni vs. topický přístup k textu

- Eco, Doležel... vs. Rastier, Hoskovec...
- kategorie jako postava, vypravěč, prostor a čas...
- vs.
- kategorie jako znak, morfém, sémém...

Topický přístup

- Topika (řeč. *tópos* = místo, lat. *locus communis*):
 - pův. důkazný prostředek; „naleziště“ důkazů či argumentů, které lze používat při proslovu (srv. Aristoteles: *Topika*);
 - Curtius: *topoi* = ustálená kliše či myšlenková a výrazová schémata; např. *topos skromnosti*; topické metafory: metafora života jako plavby na lodi či světa jako divadla; *topos puer senex*.

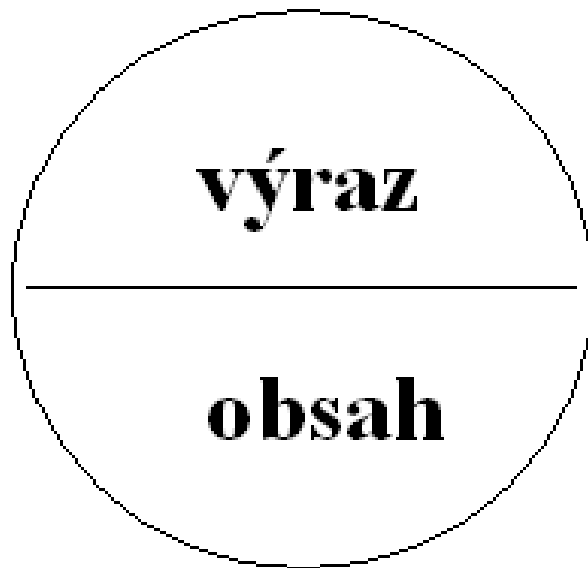
Topickým přístupem: IS

- IS = interpretační sémantika;
- Francois Rastier: *Sens et textualité. / Meaning and Textuality.*
- Dvě základní teze:
 1. text nemůže být redukován na soubor vět;
 2. text nepředstavuje pouze empirický, ale zároveň jediný předmět studia lingvistiky.

IS

- Interpretační sémantika je:
- sémantika postavená na interpretaci znaků.
- Bere v potaz elementární jazykové znaky.
- Znak je zde pojat binárně a zkoumán diferencně.
- Co to znamená?

Znak – jednotva výrazu a obsahu

Diferenční přístup

- zkoumá znak ve srovnání s jiným znakem;
- neopouští řeč → zůstává ve světě jazyka.

Uchopení znaku

- Znak můžeme uchopit jen vůči jinému znaku.
- Totožnost obsahu je dána tím, co dovoluje rozdíl k jiným obsahům.
- A stejně tak totožnost výrazu je dána tím, co dovoluje rozdíl k jiným výrazům.
- **Například?**

Uchopení znaku – příklad

- Totožnost obsahu je dána tím, co dovoluje rozdíl k jiným obsahům (srov. v různých znak. soustavách).
- Totožnost výrazu je dána tím, co dovoluje rozdíl k jiným výrazům (srov. v různých znak. soustavách).

Znak lze zkoumat ve dvojím prostředí

- **V jakém?**

Znak lze zkoumat ve dvojím prostředí

- Uvnitř abstraktního systému jazyka nebo uvnitř konkrétních textů.
- **Konkrétnost textu je založena jak?**

Konkrétnost textu je založena...

- situačním a žánrovým ukotvením.

Způsob práce

- Různé prostředí zkoumání znaku
- → rozdíl ve způsobu práce.

V abstraktním systému

- nástroj *komutace* [1].
- Všechny znaky, které se mohou vyskytnout, mohou být srovnávány s jakýmikoliv jinými znaky.
- Výsledek většiny takových srovnání? Tato cesta nikam nevede.
- Proto ji nyní pomineme...

[1] Pojmenováním termínu se vědomě odkazuje na práci Louise Hjelmsleva *O základech teorie jazyka* (Hjelmslev 1972).

V konkrétním textu

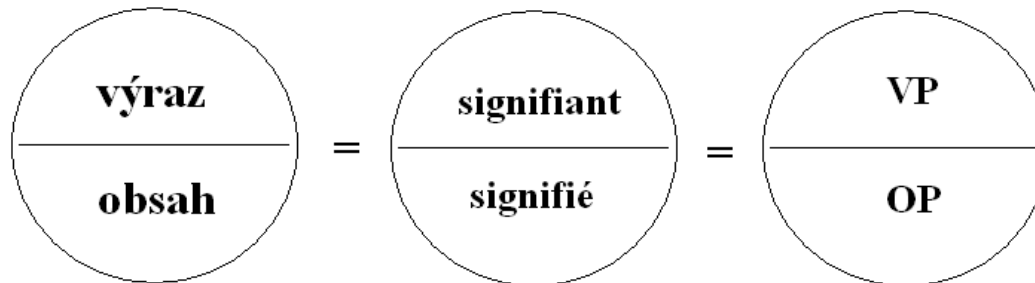
- užitečný nástroj *selekce*.
- Znaky jsou zkoušeny v konkrétním textu.
- Jedná se o selekci rysů obsahového plánu, jež se skutečně uplatňují.
- Pro jeden znak je celý text kontextem, ovšem nikoliv všechno z daného textu je kontextem.
- V tom právě spočívá selekce: podle určitých sdílených postupů k sobě spojím, anebo nespojím nějaké dva znaky; budu se dívat na určitý znak v kontextu určitého znaku, anebo jiného znaku.
- Příklad následuje...

Příklad

- Nashle...[nasxle] v kontextu loučení = pozdrav.
- vs.
- Co se tváříš tak *nakysle*?
- A co ty se tváříš tak *naschle*?
- Mám se snad tvářit *navlhle*?

Minimální znak

- morfém;
- deSaussurovské signifiant lze přiřadit k *výrazovému* plánu (VP) a signifié k plánu *obsahovému* (OP).

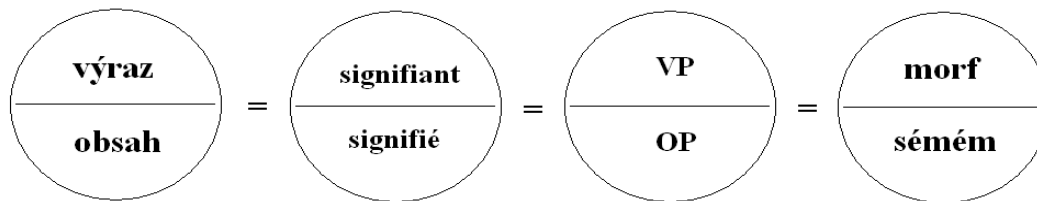

Minimálnost

- **Minimálnost** tohoto znaku spočívá v minimálnosti spojení, jak ve výrazu, tak obsahu.
- Jinými slovy: minimálnost morfému zajišťuje fakt, že po redukci VP nelze uplatnit původní podobu OP[1], přiřazení jiného OP je jen věcí „náhody“.
- [1] A také *vice versa*: OP zmenším např. tak, že odstraním všechna gramatická sémata, přičemž zbytek je náhodou OP jiného znaku, nacházím jeho protějšek ve VP, tudíž je to taky znak; např. v češtině *jeden – jen* (týž kořen před cca 1000 lety). V lit. *vienas – vien* = jeden – jen, jenom (příslovce, resp. rematizátor), *visas – vis* = celý – „cele“, tedy „vůbec“, *dešimtis – dešimt* = desítka – deset. Týká se to maximálně pěti litevských kořenů. (Hoskovec III/8.1)
- *Neseme – nesem* (náhodou najdeme OP), ale v č. *nesete – *neset* (nefunguje, v litevštině ano).

Morf vs. sémém

- **VP** morfému je **morf**; skládá se z fonémů a prosodémů, resp. fonémat a prosodémat.
- **OP** morfému je **sémém**; jednotkami sémému jsou sémata (viz obr. níže).
- **Morf je konstantní záležitost** (rozhodně v konkr. textech),
- oproti tomu **sémém je proměnlivý**.

Sémém

- Sémémy ovšem nejsou soubory sémat [2], ale podsoubory sémat popsané uvnitř souboru definic.
- Podle toho vůči čemu sémém porovnávám, podle toho vždy uchopím určitý okruh rysů.
- Morfém se zde popisuje *diferenčně*; jeden morfém se tedy porovnává s jiným(-i), přičemž dochází k porovnávání obou plánů současně (viz již výše).
- [2] Rozkládáme sémém na sémata, ale rozbor není jednoznačný. Je to konstrukt vzniklý z porovnávání.

Sémémy nejsou soubory sémat, ale podsoubory sémat popsané uvnitř souboru definic.

- Vysvětlení této definice na příkladu je poněkud složitější.
- Nejdříve si ukážeme proměnu ve VP (morfu).
- Poté teprve v OP (sémému).

Proměnlivost ve VP (morfu)

- Např. koncovky:
 - Adam-∅
 - Adam-a
 - Adam-ovi
 - Adam-em
 - Adam-ův...
- Toť lexikální jednotka (LJ) v systému.
- Nahodile různé projevy téhož morfému.

Lemma

- Při zaměření na abstraktní LJ-u (nezajímá mě v tuto chvíli zapojení ve větě, ale abstr. systém) se jedná o stále jeden morfém (jakkoliv se proměňují morfy).
- Vybereme tedy jednu reprezentativní podobu (tzv. slovníkové *lemma*): nom. sg., resp. infinitiv, příp. 1. os. sg.
- Taková je konvence – dohoda v lingvistické i široké veřejnosti.

Proměnlivost v OP (sémému)

- Sémém v abstr. systému je proměnlivý.
- Odhlížím přitom od vztahů ve větě (pohybuju se v abstr. systému, ne v konkr. textu), a ignoruju také gramatický obsah.
- Odhlížím od toho cíleně – z praktických důvodů, ale zároveň si musím být vědom toho, že tak činím; dát si pozor na ten optický klam, který vědomě vytvářím.

K zamotané definici...

- Znak neexistuje sám o sobě, ale oproti jiným znakům.
- To sousedství vypadá vždy radikálně jinak.
- Adam vs. Tomáš, Vaidas, Ondřej, Igor...
- *Generické séma* těchto morfémů (tedy *taxém*): Ústav obecné jazykovědy a baltistiky (UJB).
- *Specifické séma* – každý z vyučujících má své specifikum: Adam a Ondřej neumějí litevsky. Adam neumí ani sanskrtsky. Atd.

Zároveň...

- Adam – první člověk;
 - ba člověk vůbec;
 - *Koukal jsem se na Adama, jak se koupal na Adama.*
 - toť různá více méně aferentní sémata... (záleží na kontextu, máme-li k dispozici konkr. text; v abstr. systému by to však – dle definice (viz níže) – mělo být séma inherentní, tedy přítomné v celém dialektu; je tomu ovšem tak? = Úkol k přemýšlení...).
- Tomáš – nevěřící Tomáš; musí si sáhnout.
- Otázka zní: patří tato sémata k vyučujícím z ÚJB?
- Inu, jak kdy...
- Dle toho jak jsme v čem definováni.
- /nevěřičnost/, /pochybovačnost/ – vázáno na lexém (LJ) *Tomáš*, ale není to vždy vidět (ne u ÚJB).

Zpět k motanici...

- Adam jako ‘první člověk’ do toho sémému patří...
- Sémémy nejsou soubory sémát, ale podsoubory sémát popsané uvnitř souboru definic.
- Znak lze vidět jen v nějakém vymezení.
- Znak jen tak – nic není.

Adam a Eva

- Adam a Eva;
 - první lidé, první hřích, nahota...
 - sexualita...
 - ale! podstata onoho prvního hříchu je jiná, nahota je zde nesexuální...
 - až čas způsobuje proměnu postojů a představ, které jsou skryty za aferentními sématy.

Séma

- Séma je jednotka obsahové stránky morfému, tedy jednotka sémému [2], resp. distinktivní [3] rys sémému.
- Do takovýchto rysů lze rozložit OP.
- Sémata rozlišujeme inherentní vs. aferentní, generická vs. specifická
- [2] Není to však nezměnitelně hotový soubor sémat. Viz níže sémata inherentní a aferentní, resp. generická nebo specifická.
-
- [3] Zde se nabízí otázka, zda existuje nedistinktivní rys, složka, která neliší sémémy... Odpověď zní: ano. V případě, že neexistuje sémém, který se od daného sémému liší jen tím rysem. Resp. v daném jazyce nenajdeme dva morfémy, které se liší jen tímto rysem, např. „znečištění velkoměst“ vs. „mír“ (*holub* vs. *holubice*). (*Mansarda* je nositelem nedistinktivního rysu „malá“.) Přítomné nedistinktivní rysy mohou vytvářet systémy (např. *sňatek* vs. *svatba*).

Oblast zkoumání

- Oblast zkoumání se tímto rozděluje na tři základní úrovně:
 1. *Dialekt* – ve vědomém rozporu s českou terminologickou tradicí – stojí nad ostatními úrovněmi. Jde o soubor útvarů, jehož systémovým úkolem v případě češtiny je například i to, abychom dobře kombinovali spisovné a obecněčeské prostředky.
 2. *Sociolekt* je soubor jazykových útvarů jedné society, ať už je vymezena jakkoliv [1].
 3. *Idiolekt* je jazyk jednoho díla (spíše než jednoho člověka [2]).
- [1] Česká tradice se zajímá o povahu komunit, ale stejně tak může zkoumat povahu souboru textů.
- [2] Mluvčí jazyka disponuje více idiolekty.

Inherentní vs. aferentní

- Séma *inherentní* [1] je přítomno ve všech systémech, resp. v systému nejšířeji uchopitelném – v dialektu.
- *Aferentní* je přítomno jen v některých systémech a podsystémech: idiolektech a sociolektech.
- Úkolem selekce v OP je zjišťovat, které z oněch aferentních sémat skutečně je a které není přítomno v konkrétním textu. (Jazyk je postaven na kulturně-sociálních normách, jež zahrnují rozdělení na dialekty, sociolekty a idiolekty, tato problematika tedy zcela správně patří do jazykovědy.)
- [1] Inherentní = v tom, uvnitř vězící, vlastní. V terminologii PLKu se označuje jako *centrální*. Oproti tomu aferentní = přídatný a v terminologii PLKu se používá pojem *periferní*.

Generické vs. specifické

Sémata se zde dělí na *generická* a *specifická*.

- Příkladem generického sématu může být rys /náboženství/ u morfémů *svatba* a *pohřeb*.
- Přítomnost či nepřítomnost tohoto generického sématu dokáže u těchto morfémů vybudit aferentní rys /církevní/ či /občanský/.
- S ohledem na generická sémata lze řešit mimo jiné např. homonymii – *pánev* a *lopatka*: /anatomie/ vs. /domácnost/; *chléb* a *víno*: /náboženství/ vs. /stravování/.

Generické vs. specifické (2)

- Z toho lze usoudit, že:
- **Generické séma** označuje nějakou *třídu* (séma rodové).
- **Specifické séma** oproti tomu označuje *jednotku* ve třídě (séma druhové).
- Třidu generických sémat sémému lze pojmenovat *klasém*.
- Specifická sémata sémému lze shrnout pod termín *sémantém*.

Aktualisace vs. deaktualisace

- Tento aparát něco aktualizuje a něco deaktualisuje. Pracujeme s morfémem, sémata jsou inherentní a aferentní a odtud vychází tato škála intensity.

text

aktualisace deaktualisace

jazyk *inherence*

1

3

aference

2

4

Intensita (3) – Deaktualisace inherentního sématu

- Zaměřím pozornost jinam do té míry, že si čtenář textu zprvu nevšimne, že má séma dané inherentní rysy.
- Např. V+W: píseň *Zlatá střední cesta* (z divadelní hry *Osel a stín*).
- Postavy:
 - děd, vnuk (hoch), strýček, teta – rysy HUM+ (= lidské);
 - osel, osel, vůl, kráva – rysy HUM-, ANIM+ (= nelidské, zvířecí, životnost lexikální, nikoliv gramatická – zkratka: je to živé...)
 - přenášení HUM+ na osla, vola a krávu;
 - spásání trávy HUM-
 - rozmluva s předky HUM+
 - tedy: proměna inherentních sémat HUM a ANIM (plus mínus);
 - ve zvířectvu není: *svině* ani *bejk* – ti totiž nenesou séma /hloupost/;
 - chytrému napověz...: tedy pro jistotu explicité – všechna ostatní zvířata v textu zmíněná (resp. tyto morfémy) jsou nositeli sématu /hloupost/;
 - toť jejich generické séma;

Vztahy mezi sématy

- Mezi sématy lze rozlišovat několik druhů vztahů:
- aglomerace, selekce, komutace, isotopie a alotopie.
- **Aglomerace** je shromažďování sémat (ani ne ve smyslu *aditivity*, ale právě spíše *aglomerace*).
- Selekcí a komutací (viz výše).
- Zbývá isotopie a alotopie.

Isotopie

- *Isotopie* je účinek opakovaného syntagmatické výskytu téhož sématu, resp. *účinek souvýskytu určitého sématu v různých sémémech*.
- V posloupnosti morfémů vyhledávám totožnost sématu (záměr v textu). Vztah ekvivalence mezi sémémy zakládá právě ono opakující se séma. Isotopie má ambici postihnout celý text, přičemž je pro ni lhostejno, zda je séma inherentní či aferentní nebo generické či specifické.

Alotopie

- alotopie je *různomístnost*;
- vztah výlučnosti mezi sémémy, které obsahují nekompatibilní sémata (např. *Ten chlap je baba.*)
- Alotopie je důležitá, ba nutná proto, aby byla vidět totožnost jiných sémémů.

Sémantika ve srovnání s biologií

- Pokud se na text podíváte optikou isotopického aparátu, můžete objevit do té doby neviděné.
- Podobně jako se v biologii zkoumají preparáty přes mikroskop. Bez mikroskopu také neuvidíte to, co s mikroskopem.

Závěr

- Rozdíl narativního a topického pohledu na texty.
- Pojmy:
 - *morfém*;
 - *morf*;
 - *sémém*;
 - *séma*;
 - *isotopie*.
- To jsou ty hlavní pojmy, ve kterých je nutno se zorientovat.
- Tyto pojmy jsou součástí aparátu, který dokáže vyložit (v rukou zkušeného čtenáře), o čem text je.